

Николай Тилкиджиев, Валентина Миленкова, Таня Неделчева,
Светлана Д. Христова, Камелия Петкова, Наташа Милева

УСПЕЛИТЕ РОМИ

Съставител и научен редактор
проф. дсн Николай Тилкиджиев

София, 2011

Тилкиджиев, Николай, съставител и редактор, Валентина Миленкова, Таня Неделчева, Светлана Д. Христова, Камелия Петкова и Наташа Милева. 2011. *Успелите роми*. София: Изд. „Изток-Запад“.

Tilkidjiev, Nikolai, compiler and editor, Valentina Milenkova, Tanya Nedelcheva, Svetlana D. Hristova, Kamelia Petkova and Natasha Mileva. 2011. *Successful Roma*. Sofia: East-West Publishing House.

Научни рецензенти:

Проф.д-р Пламен Макариев

Доц.д-р Димитър Денков

Доц.д-р Илона Томова

Настоящата публикация е осъществена на базата на изследователски проект, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ на МОМН (ДО 02–174/16.12.2008–11.2011), с подкрепата и на Националния съвет за сътрудничество по етническите и интеграционните въпроси при МС, както и на Философски факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, за което авторите изразяват своята най-искрена и дълбока благодарност. Представените становища са отговорност на авторите и не отразяват непременно мненията и политиката на подкрепящите институции.

Всички права са запазени. Никаква част от тази публикация не може да бъде преиздавана или трансформирана, без писменото съгласие на съставителя и научен редактор.

© Николай Тилкиджиев, Валентина Миленкова, Таня Неделчева, Светлана Д. Христова, Камелия Петкова и Наташа Милева – автори, 2011

© Николай Тилкиджиев, съставител и научен редактор, 2011

© Издателство „Изток-Запад“, 2011

ISBN 978-954-321-926-1

Николай Тилкиджиев
Валентина Миленкова
Таня Неделчева
Светлана Д. Христова
Камелия Петкова
Наташа Милева

УСПЕЛИТЕ РОМИ

Съставител и научен редактор
проф. дсн Николай Тилкиджиев

Отделните части на книгата са подготвени съответно от:

Николай Тилкиджиев: 1., 2.1., 3.1., 4., 10.2., 12.,

вкл. съставителство и научна редакция.

Валентина Миленкова: 2.3., 5., 10.1., 11.4.

Таня Неделчева: 2.2., 6., 10.3.

Светлана Д. Христова: 3.2., 8., 9., 10.5., 11.3.

Камелия Петкова: 7., 10.4.

Наташа Милева: 3.3., 13.2.,

вкл. организацията и обработката на емпиричните изследвания.

За пряк контакт с отделните автори – чрез техния

Е-адрес в параграфа *Авторите* в Приложенията.

Адрес на съставителя и редактора:

Катедра „Публична администрация“

Философски факултет на Софийския университет

София-1113, бул. „Цариградско шосе“ 125, бл. 4, каб. 104

тел.: 02/ 971 10 02 (228) nikolai.tilkidjiev@gmail.com

Съдържание

1. Предговор

<i>Успехът няма етнос...</i>	11
------------------------------------	----

2. Подходът:

преди да срещнем успешите роми	17
---	----

2.1. Успехът и успешите роми в контекста на социалната структура и качеството на живот	17
2.1.1. Кои са успешите?	17
2.1.2. Категориите успели роми. Един не само терминологичен въпрос	25
2.1.3. Уникалното и общовалидното в успеха.....	29
2.1.4. Неизбежната предзададена позитивност	32
2.2. Ромската идентичност в условията на етническите предразсъдъци.....	36
2.2.1. Идентичност и предразсъдъци.....	36
2.2.2. Ромската идентичност. Ромите и другите етнически групи.....	41
2.2.3. Параметри на отрицанието. Ние- и Те- образи – преди и сега.....	44
2.2.4. Ромите за другите	49
2.3. Политики към ромите: фази и акценти.....	52
2.3.1. Самобитна общност или етническо заличаване?.....	52
2.3.2. Политическите решения за интеграция на циганите.....	56
2.3.3. Към ромско участие и десегрегация.....	58

3. Методологията:

как проучихме успешите роми?	63
---	----

3.1. Качествените изследвания.....	63
3.1.1. Етногеография на подбора.....	63
3.1.2. Теренните проучвания: личният достъп	69
3.1.3. Технология: базисни интервали на жизнените траектории.....	74
3.1.4. Варианти на идентификация и равнища на обяснение.....	80
3.2. Методът на жизнените истории: възможности, ограничения	86
3.2.1. Неповторимо индивидуалното и общовалидното.....	86
3.2.2. Структурираните самопредстави: миналото като част от настоящия успех.....	90
3.3. Количественото изследване	94
3.3.1. Квотно-типологичната извадка.....	95
3.3.2. Реакции и теренни трудности	98

4. Профил 1:**успехът за ромите в местната администрация,****партийни или НПО лидери.....101****4.1. Условието за успех.....103****4.1.1. Родителите, семейството:**

подкрепата на децата и овладяването на българския език.....103

4.1.2. Десегрегираното образование, асиметрия на успеха,

компенсаторните механизми.....112

4.1.3. Личната мотивация: амбиция, целеустременост, отдаденост.....120**4.1.4. Подходящата работа, колегите, чужбината.....129****4.1.5. Партийните назначения, политическият лифт.....133****4.2. Етническите бариери пред успеха.....138****4.2.1. Общността, махалата, гетото: ограниченият шанс**

за влияние на успелите.....138

4.2.2. Дискриминация: етническото включва расовото.....148**4.2.3. Успех в условия на дискриминация: удвоените усилия**

и „етно-екстрата“.....164

4.2.4. Политиките на държавата и НПО към етническите малцинства.....173**4.3. Формулата на успеха.....187****4.3.1. Равносметката – цената?.....187****4.3.2. Обърнатият образ: неуспелите.....208****4.3.3. По-доброто качество на живот, по-високият културен статус.....214****5. Профил 2:****успехът за ромите интелегенти.....229****5.1. Ромите интелегенти.....229****5.1.1. Кой са ромите интелегенти?.....229****5.1.2. Аспекти на изследване. Понятийна концептуализация.....234****5.2. Ромите студенти.....236****5.2.1. Социализацията: семейството, учителите.....236****5.2.2. Аспекти на ежедневието. Измерения на политическото.....239****5.2.3. Същност и измерения на успеха.....245****5.3. Ромите учители.....248****5.3.1. Социално формиране.....248****5.3.2. Жизнен стандарт.....251****5.3.3. Социален и културен капитал.....254****5.3.4. Успех и удовлетвореност.....258****6. Профил 3:****успехът за ромите политици и управленци.....263****6.1. Генезис на категорията на ромите в политиката и управлението.....263****6.2. Етническото като проблем.....270****6.3. Образованието на децата.....275****6.4. Аз и другите.....277****6.5. Дискриминацията.....280****6.6. Успели и неуспели.....286**

7. Профил 4:	
успехът за ромите в бизнеса.....	291
7.1. Старт в живота	293
7.2. Семейството и образованието на бизнесмена	294
7.3. Професионалният път: „бял“ или „сив“ бизнес?	296
7.4. Авторитет вън и вътре в общността	300
7.5. Измеренията на успеха и удовлетвореност	302
8. Профил 5:	
успехът за ромите журналисти	307
8.1. Училището и родителите	307
8.2. Професионалният път.....	311
8.3. Етническата принадлежност и успехът.....	313
8.4. Жизнен стандарт и общостен живот.....	317
8.5. Успехът и признанието.....	319
8.6. За ромите в медиите.....	323
8.7. Себедоказване и бремето към общността.....	325
9. Профил 6:	
успехът за ромите музиканти.....	327
9.1. Ролята на родителите и специализираното образование.....	328
9.2. Етническите бариери пред успеха.....	332
9.3. Жизнен стандарт, среда, социално участие	337
9.4. Успехът и признанието.....	340
10. Етническата общност	
за успеха и успелите	345
10.1. Социален и културен капитал на общността	346
10.1.1. Културният капитал като ключ към успеха.....	347
10.1.2. Социален капитал и интеграция.....	353
10.2. „Успеховите йерархии“ на общността.....	358
10.2.1. Ромите за успеха: „деформирана“ ли е представата?.....	358
10.2.2. Чувството за дискриминираност	366
10.3.Общността към успелите: посредници или чужди сред свои?.....	370
10.4. Бедността в общността и успехът на индивида	378
10.5. Между отбраняващата се безпомощност и позитивната амбиция.....	386
10.5.1. Виждането за успелите и неуспелите	386
10.5.2. Позитивна амбиция за подобряване на статуса.....	391

11. Експертите за успешите роми397**11.1. Мнения на български експерти за успешите роми (Боян Захариев, Георги Кръстев, Румян Сечков, Лилия Димова, Алексей Пампоров)397**

- *Определящото за да е успял отделният ром?*
- *Успехът - според обществото или според ромския етнос?*
- *Особености на „ромския успех“*
- *Предразсъдъци при успехи на ромите*
- *Дискриминация по пътя към успеха*
- *Етническата общност и (не-)приемането на успеха*
- *Как българите приемат успеха сред ромите?*
- *Как позитивните образи на успешите роми да станат видими?*

11.2. Какви са румънските успели роми? (Юлияна Прекупец и Ана Мария Преотеаса)424

- *Традиционни, компактни и интегрирани ромски общности*
- *Под 1% са румънските роми с по-високо от средно образование*
- *Интелектуалци крият ромската си идентичност*
- *Ромските партии - малко известни сред ромите*
- *Най-популярните румънски ромски лидери? Ромските НПО*
- *Позитивната дискриминация като социална иновация*
- *Успелите роми се интегрират, но се разпада връзката им с общността*
- *Ромите предпочитат румънската идентичност*

11.3. Позитивна дискриминация и идентичност (Сорин Каче, Джелу Думиника)436

- *„Новият ромски елит“ – резултат от „позитивната дискриминация“*
- *Етническите квоти за студенти роми – опит и резултати*
- *Ромската идентичност - ресурс за статус и професия*
- *Висококвалифицираните роми загърбват и скъсват с общността*
- *Ромите не разпознават медиаторите, партиите и лидерите*

11.4. Румънските роми в елита (Река Геамбашу, Адриан Некулау)446

- *Държавата – определяща за формиране на „ромския елит“*
- *Типове „ромски елит“: инициаторите, завършили ВУЗ, НПО*
- *Трудността на ромите да бъдат приети в националния елит*
- *Нуждата от повече усилия от ромите*
- *Позитивната дискриминация – фактор за формиране на успели роми*

12. Перспективите

Успехът е преодоляване на етноса... 457

13. Приложения	463
13.1. Въпросник за дълбочинно интервю с успели роми	463
13.2. Стандартизирано интервю (количествено изследване) с едномерните разпределения	466
13.3. Въпросници към българските и румънските експерти	489
13.4. Въпросник за фокус-групова дискусия за формулата на успеха	493
13.5. Индикатори и отговори за идентичността и успеха по ISSP и ESS	494
13.6. Статистически данни от Преброяването на населението на НСИ (2011)	501
13.7. Изследваните лица с дълбочинни интервюта в проекта „Успелите роми“	515
13.8. Списък на интервюорите, провели дълбочинни интервюта с успели роми и с успели от други етноси	516
13.9. ЛИТЕРАТУРА	518
13.10. Авторите	541
13.11. Анотация	543
13.12. Annotation	545
13.13. Contents	547

1. Предговор

Успехът няма етнос...

Проектът ни, под пълното заглавие „Успелите роми: от историческите наслоения към съвременната идентичност“ (финансиран от Фонда за научни изследвания на МОМН – ДО 02–174/16.12.2008–11.2011), имаше първоначално по-ограничени намерения от получения резултат. По замисъл искахме да очертаем главно причините на явлението: как отделни хора от един, твърде негативно белязан от множество обществени предразсъдъци, стигматизиран етнос, какъвто е ромският, успяват да надскочат доминиращото ниво на благосъстояние и благополучие в своята общност, с характерно неблагоприятен социален статус, и да се изявят и реализират като пълноценни и удовлетворени личности. В хода на работата се оказа обаче, че осмислянето на това явление изисква много по-задълбочени и по-разгърнати проучвания, като се започне още от един **количествен факт**, че това явление се умножава по честота с годините, то увеличава и разширява мащаба си, буквално и пред нашите очи. Този факт не е плод на някакво наше пристрасно изследователско преекспониране, на преувеличено въображение, той бе емпирично документиран: за да подберем подходящите респонденти, изследваните лица-роми, които са успели в своята професионална, длъжностна и личностна изява, се наложи да съставим поименен списък или „**регистър на успелите**“, да класифицираме „успелите“ по различни признаци. Регистърът постоянно нарастваше, броят на включените все повече се увеличаваше с всеки изминал ден, вкл. и днес. Разширявайки обхвата на проучването по географски региони и по професии „откривахме“ нови и нови случаи на успели роми. Това на свой ред разшири и задълбочи нашите изследователски интереси и посоки. Нарастването на броя на регистрираните от нас „успели роми“ не се дължеше на едностранчивост в използваните методи, защото ползвахме достатъчно широк и разнообразен инструментариум. В рамките на проекта проведехме на терен близо 200 дълбочинни интервюта с различни категории успели роми от 62 селища в цялата страна (като за сравнение проучихме и успели от други етнически малцинства); имахме множество фокус-групови дискусии, специално количествено изследване с отделни извадки по основни етноси, разговори с български и чуждестранни експерти в проблематиката, проучване на досегашен проектен и литературен опит и т.н.

Излизането на преден план на споменатия факт на зачестяване на появата на проучваните обекти в хода на самото проучване, впечатлява изследователя. Преобладаващият „обществен образ“ на ромите у нас, като хора с ниско образование, висока безработица, ниски доходи, живеещи в мизерия, лоша хигиена и т.н., е до такава степен „общоприет“, „общовалиден“, стереотипизиран в общественото съзнание, че незапознатият би се изумил от значителното присъствие в действителност на толкова много „успели роми“. Нещо повече, освен броят им, впечатлява и различното качество на социално-груповата и секторната проява на тези успели хора: една част от тях са в шоу-бизнеса (музиканти, певци, инструменталисти и пр.), друга – в медиите (журналисти, работещи както в посветени на ромите специализирани вестници, радио и ТВ канали, така и в други местни, регионални и национални медии); трета – в образованието (детски, начални и средно-образователни учители, други педагогически кадри); четвърта – в частния бизнес (собственици-предприемачи в малък, дребен, но и в среден мащаб); пета – в управлението на местно, общинско, областно и държавно ниво; шеста – в граждански сдружения (НПО и фондации); седма – сред тях има и лекари, и адвокати, и политици и т.н. Така, общите предварителни догадки за вътрешно разнообразие в „успеха“ започнаха да придобиват все по-ясни контури. Такъв извод е немислим ако се разчита единствено на традиционните репрезентативни за страната количествени изследвания, в които малкият дял на попадналите в извадката роми не позволява навлизането в детайли на техния социален статус и жизнен свят. С настоящия проект „успехът“ им се доказва недвусмислено и емпирично, защото не става дума за общи хипотези, нито само за изводи от мнения на съвкупности от анкетирувани, а за проучване на отделните конкретни и единични случаи, човек по човек.

* * *

Събраният по време на проучванията количествен, качествен и експертен емпиричен материал предоставя достатъчно основа за анализ, за обяснение на причините, факторите, механизмите, обстоятелствата за успеха на отделните успели роми. По-нататък представяме своите разсъждения, изводи и заключения. Онова, което тук си струва да изведем от целия натрупан богат информационен масив най-отпред, „пред скоба“, бе изказано изключително сполучливо от двама от респондентите – и двамата напълно „успели роми“, работещи като административни служители в престижни държавни институции. Убедени сме, че тези техни заключения не бяха спонтанни хрумвания или заучени фрази, а дълбоко промислени от тях съждения за същината на техния собствен успех:

„Успехът няма етнос...“

„Успял или неуспял ром няма, има успял или неуспял човешки индивид...“

На пръв поглед изказаното е сякаш пълно отрицание на цялата наша тема – „Успелите роми“?!... Но ако се вгледаме в тези две незавършени изречения, ще разберем, че тъкмо в тях е **ключът за цялата „мистерия“ на успеха**, за пътя, за факторите и механизмите на успех на отделните роми, издигнали се над общото неблагоприятно ниво на качеството на живот на техния етнос.

Както ще установи читателят в подробности от последващия анализ, въпреки уникалността на всеки единичен случай на успех, въпреки неповторимостта на конкретните жизнени обстоятелства, допринесли за успеха на отделния ром, независимо от географията на успеха, в кой район или селище в страната е, въпреки разликата в професионалната специфика на отделната успешна реализация – зад всичко това стоят по принцип **общи, повтарящи се причини** за успеха. Успехът на отделните роми не се дължи на някаква странна „орисия“, дадена „свише“, само за „избрани“ от този етнос, а следва общите правила за развитието на индивида, на личността в съвременния модерен и постмодерен свят.

Такъв е и дълбокият смисъл на горесцитираните мисли на респондентите, **те са успели не защото са роми, а са „успели роми“ – защото са успели отделни хора**. Тук ползваме съчетанието „успели роми“ за **събирателен позитивен образ на ромите**, за да покажем, освен другото, че по принцип и на практика успешите и с ромски произход следват **същите, общовалидни пътища и механизми на развитие и просперитет** на всеки съвременен индивид, на всяка личност. Такъв извод се налага както от дълбочинните интервюта с успели роми, така и от сравняването им с интервютата на успели представители от други етнически малцинства, каквито също проведохме, особено с успели сред българските турци и българите мюсюлмани, както и сред български арменци, евреи и т.н. Казано по друг начин: успехът на човек в обществото не се предопределя от принадлежността му към един или друг етнос; човек може да успее, независимо от коя етническа общност той произхожда или принадлежи. Тъкмо обратното, свободата на индивида от „пъпната връв на общността“ (в смисъла влаган още от класиците на социалната мисъл К. Маркс, Ф. Тьонис, Е. Дюркейм, Ч. Кули, М. Вебер и пр.), индивидуалната свобода е предпоставка за пълноценното личностно развитие. Постигането на по-високо и качествено образование, на по-интересна и добре платена работа, на успешна професионална кариера, на по-добро качество на живот, на по-висок културен и социален престиж и т.н. – са възможни благодарение не на етническата общност, а на **личните усилия и постижения на отделния индивид**.¹ На тази всеобща възможност и право за успех се гради и съвременното антидискриминационно законодателство в днешния цивилизован свят.

¹ За приоритета на гледната точка на индивида – вж. подробно в: Тилкиджиев, Н., В. Милenkova, К. Петкова, Н. Милева. 2009. Отпадащите роми. София: Институт „Отворено общество“: 26–33.

* * *

Интересът на авторския ни колектив към „успелите“ сред ромите не е случаен. Предишният ни проект, също подкрепен от Фонда за научни изследвания на МОМН, съсредоточаваше вниманието върху „другия полюс“, по-скоро върху „широката маса“ от ромския етнос, такава, каквата тя е най-вече известна и стереотипизирана сред обществото ни – с преобладаването на нискообразовани, живеещи изключително от социални помощи, без постоянна заетост, с ограничен хоризонт за личностно развитие, живеещи много често в еднотипни периферни квартали-гета, нямащи дори канализация, водопровод и друга инфраструктура, в паянтови къщи, при ниска хигиена и т.н. Тогава (2006–2008 г.) центърът на вниманието на нашия колектив (който е в преобладаващата си част същият и при настоящия проект) бе отпадането на роми от образователната система, драматичното натрупване от началото на годините на посткомунистическия преход на необразовани и недостатъчно социализирани роми, на един значителен контингент от неподготвени за пазара на труда млади хора, вече в трудоспособна възраст, чието маргинализиране и криминализиране е сериозен проблем на днешния и утрешния ден... Тези проблеми и тенденции са и най-често дискутираните както от изследователи и политици, така и сред широката общественост у нас (вкл. и наскоро, по повод на случая в пловдивското село Катунница и последвалите масови протестни публични изяви в предизборната ситуация от края на септември и началото на октомври 2011 г.). Нашите анализи и изводи в тази насока публикувахме в по-горе цитираната книга *„Отпадащите роми“*². Обясненията, разсъжденията, препоръчаните политики в нея остават напълно актуални и могат да бъдат полезни на различни равнища. Но още при работата върху същия предишен проект имаме пряка информация по места от теренните проучвания, че картината за ромите далеч не би била пълна само с „отпадащите роми“, само с общо срещания случай на мизерстващи и маргинализирани роми, чиито еднотипно отчаяни реакции се свеждат сред това население най-често до т.нар. „заучена безпомощност“³. Сред експертите в областта все

² Цитираната книга – 328 с.

³ „Редица социологически изследвания, проведени в периода 1992–2004 г., показват разпространяването на модела на „заучената безпомощност“: бедни сме; гладни сме; никой не ни иска на работа; неукни сме; децата няма какво да облекат. Моделът води до пасивност на пазара на труда, отпадане от образователната система и увеличаване на формите на девиантно поведение, което, от своя страна, усилва антиромските нагласи и увеличава социалните дистанции.“ (Вж.: Пампоров, А. в: Ромите в България – информационен справочник. 2008: 55; терминът „заучена безпомощност“, както пояснява И. Томова, се използва в психологията с по-специфичен смисъл – вж. Корсини, ред. 1998: 339–340).

От началото на 1990-те години в нашата страна се провеждат различни изследвания,

по-често се говори за необходимостта от извеждане на показ и на **положителни примери** сред ромите. Както споделя един от интервюираните:

✦ „Засега видими са като че ли само хората (*бел.ред.*-имат се предвид ромите)⁴ в чистотата, хората само в гетата, хората, които са само на социално подпомагане. **Не всичко е такова. Има и други роми. Те трябва да бъдат видени.**“ (С.В. – ром, младши експерт по етническите и демографски въпроси в областна администрация)

Или, наред с доминиращата и потискаща негативна картина на състоянието, е нужно да се представят и светли тонове, не измислени изкуствено, а каквито реално също има, сред които са и успехи на отделни изявени личности, произхождащи от същия етнос, които са стигнали до високи позиции в професионалната, длъжностната и престижната йерархия на отделното селище и обществото. Накратко, картината ще е непълна, ако не се покаже **и другата, и позитивната страна**, каквата са „**успелите** роми“. Ромският етнос е в процес на задълбочаващо се вътрешно разслояване, на все по-отчетлива вътрешна стратификация. Тази предишна едностранчивост се опитваме да преодолеем с настоящата книга.

А доколкото в сегашния текст присъстват, макар и в препореден и систематизиран от нас формат, множество мнения, оценки, становища на самите успели роми от теренните проучвания, както и впечатления на техни интервюори, считаме и едните, и другите за наши **уважавани съавтори** на предлаганата книга⁵.

имащи за обект и предмет ромската общност, най-вече: специфика и проблеми в ромския начин на живот, социално-икономическо положение – бедност и безработица, нисък здравен статус, лоши жилищни условия и особено ниско образование. Всички тези проучвания свидетелстват за доминирането на неблагоприятните измерения на тяхното качество на живот и на непосредствените им перспективи. Вж. подробно в: Томова 2010, 2006, 2005, 2000, 1995; Нунев 2009, 2008, 2006; Тилкиджиев, Миленкова, Петкова, Милева 2009; Към десегрегация 2005–2008; Грекова, ред. 2008, 1996; Търнев, Грекова 2008; Интеграцията 2007; Milenkova 2007, 2006; Кючуков 2006. ; Кънев, ред. 2006, 2000; Нончев 2006; Кючуков 2006; Пампоров 2005, 2004; Желязкова и Михайлов 2005; Карахасан-Чънар 2005; Денков 2005, 2004, 2001; Български хелзински комитет 2005; Миленкова 2004; Димова, ред. 2004, 2003; Petrova 2004; Stigmata 2004; Колев 2003; Тилкиджиев, Димов 2003; Илиев, Кабакчиева 2002; Kyuchukov 2002; Данов, съст. 2001; Marushiakova 2001; Минев, Желязкова 2001; Андонов, Макариев, ред. 1996; Димова, Тилкиджиев 1996; Марушиакова, Попов 1995; Русанов, съст. и ред. 2000, 1994; Марушиакова 1992; Димитров 1992; Георгиев, Томова, Грекова, Кънев 1992.

⁴ *Бел.ред.*: Навсякъде по-надолу в цялото изложение текстовете в скоби, в рамките на цитирани мисли, са винаги редакторски пояснения, без изрично да го повтаряме.

⁵ Списъците с интервюираните и интервюираните са приложени накрая в Приложението, като вторите присъстват в настоящия текст с множество отделни автентични техни мнения, но за коректност към тях – тук само анонимно, с други инициали. Целта на разработката е да се представят и анализират факторите, причините, процесите, механизмите, тенденциите, а не публикуване на отделни автобиографични очерци, което е съвсем друг жанр.

Умишлено, в следващото изложение има изобилие от изказаното и споделеното от успелите, за да може читателят по-пълноценно да усети, да „чуе“, да се „докосне“ и дори да се „включи“ в техния свят, в техния начин на мислене. Въпреки старанието ни да извлечем максимално всичко интересно от разказаното от тях, сигурно са останали в архива още много ценни техни мисли. За всичко споделено от тях им поднасяме нашата най-искрена благодарност!

17 октомври 2011 г.

София

2. Подходът: преди да срещнем успешите роми

2.1. Успехът и успешите роми в контекста на социалната структура и качеството на живот

- *Кои са успешите?*
- *Категориите успели роми. Един не толкова терминологичен въпрос*
- *Уникалното и общовалидното в успеха*
- *Неизбежната предзададена позитивност*

2.1.1. Кои са успешите?

Пътищата за приобщаване и интегриране на ромите и на хората от другите етнически малцинства у нас са различни. Единият от пътищата, доказал своята жизненост в съвременните общества, който се оказва резултатен, е **чрез механизмите на интегриране в социалната структура**, по-конкретно, посредством **включването на роми** (както и хора от другите етноси!) **в различните основни социални групи и социални отношения** в обществото. Това е плодотворният вариант на свързване на „етническото“ със „социалното“, това е трайният път за преодоляване на затвореността, сегрегацията, самоизолацията на малцинствените етноси. Изследванията показват многократно и недвусмислено, че ромите у нас далеч не са представени пълноценно в различните нива, сектори, сегменти, срезове на социалната структура, че се наблюдава една устойчива „етностратификация“, в която ромите заемат твърде неблагоприятни и неравностойни социални позиции (Тилкиджиев 2003: 149–158).

Затова нашите изследователски намерения са: посредством анализ на **основните типове жизнени траектории** на „успешите роми“, да изведем най-важните **причини, фактори, механизми за техния личностен растеж в успешното им включване в социалната структура** днес у нас. „Вграждайки“ се успешно на много добри и високи позиции в социалната структура, в основните

социални групи и социални мрежи на националното общество, „успелите роми“ е възможно да се превръщат не просто в **позитивен пример**, в образци на поведение за следване от други роми. Чрез своята лична кариера те и техните семейства действително пълноценно се интегрират в обществото, приемат и усвояват основните ценности и норми в това общество, **стават необходима, неотделима част** от обществения организъм, лично **допринасят** за общественото благосъстояние и развитие. Дали и как те или поне част от тях могат да стават и **посредници** за по-пълното усвояване на ценностите и нормите на обществото, дали те могат да играят ролята на ускоряващ „трансформатор“ и катализатор за интегрирането на други роми – това вече е отделен въпрос, който изисква задълбочено и многостранно проучване и на него също отделяме специално внимание.

От познатата литература сравнително подобен по тема на нашия проект бе осъществен от Йосиф Нунев, публикувал резултатите си в книга, озаглавена малко архаично, но затова пък възрожденско – *„Първопроходецът“*, макар че акцентът там е по-тесен, върху т.нар. „ромската интелигенция“ или дори само върху част от нея⁶. Опит за разширяване на своя обект Й. Нунев прави в следващата си книга, съвместно с Румян Сечков, посветена на *неформалните ромски лидери в ромската общност* (Нунев, Сечков 2009). Без съмнение, тези две разработки са оригинални, новаторски и допринасят за разширяване на недостатъчно видимия досега позитивен образ на ромите у нас, наред с традиционната, стереотипизирана, стигматизирана, по-скоро негативна физиономия на този етнос в масовото обществено съзнание.

Тук под „успели роми“, като събирателен образ на проспериралите роми, влагаме **по-широк смисъл**. Поставяйки централният акцент върху **социално-структурния** аспект на интегрирането, имаме предвид и две важни обстоятелства. Първо, както се оказа в хода на проучването, през последните години се разширява значително социалногруповия и социо-професионалния⁷ профил на „издигналите се роми“, като не по-малка, а често дори и по-съществена роля играят роми, извън „ромската интелигенция“, в най-честия, тесен смисъл на това понятие. Тук имаме предвид утвърдилите се сред ромите като предприемачи, ка-

⁶ „Първопроходец в ромската общност е този отдаден на обществено-просветна дейност ром, който принадлежи към първото поколение ромска интелигенция. Той е завършил престижно за обществото образование, има позитивен принос в духовната област, създал е обществено признат интелектуален продукт в областта на науката, изкуството и културата, както и е получил обществено признание в педагогическата практика, административната дейност, ръководството на неправителствени организации, за своето участие в политиката и пр.“ (Нунев 2008: 8–9) Отделно, може да се спори доколко понятието „ромска интелигенция“ е достатъчно обосновано и точно, за което ще стане дума след малко.

⁷ По-специално и в детайли за общото и различното между „социални групи“ и „социално-професионални категории“ – вж. в: Тилкиджиев 2002: 34–42.

то политици на централно и общинско ниво, като управленци в местни, общински, областни и национални институции, като лидери, управители, директори и активисти на фондации и други граждански сдружения, като адвокати, лекари, журналисти, музиканти – певци и инструменталисти от шоу-бизнеса, но и не само в него. Разграничавайки ги според тяхната **социо-професионална, социалногруппова** изява, тяхната специфична роля се очертава много по-релефно, по-ясно, като постижения и като участие в социалните отношения. Второ, изследванията свидетелстват за разнообразие в жизнените траектории на успешите, за различия в пътищата към успеха на успешите. Това допълнително налага да разтворим широкото ветрило на възможните им изяви в социалната структура на обществото. А дали ще имаме основания отново да „затворим“ това ветрило – ще покажат анализите, т.е. след като проучим особеностите, спецификите на тяхната социално-професионална реализация във възможно по-голяма пълнота – ще установим дали зад и във всички тези иначе уникални форми на проява стоят или не поредица от устойчиви, трайни, характеристики, фактори, механизми, които можем да изведем и приемем за универсални, общоприложими. В разработката, след проверката и на дълбочинните интервюта, извеждаме за начало 11 социо-професионални категории „успели роми“, с убеждението, че типове успешна кариера на ромите ще се увеличават, ще се множат и в следващите години.

Изследванията потвърждават, че наред със състоянието на затвореност, бедност и социално изключване, изолация, сегрегация, които са и най-често обсъжданите в литературата и в провежданите дебати по „ромската тематика“, в същия етнос се наблюдават, протичат паралелно, особено от 1990 г. насам, и все по-открояващи се вътрешно-разслояващи процеси – по-специално създават се и се развиват и **по-заможни, по-издигнали се слоеве**, сред които вече достатъчно ясно се забелязват: **ромите в бизнеса**, главно в дребния, но и в средния по мащаб бизнес, често разчитащи на достъпна и евтина ромска наемна работна сила; **ромите политици и управленци**, заемащи позиции в централната и местната власт; влиятелните по места **лидери и активисти на „ромски“ НПО**, занимаващи се главно с „ромски проекти“, напр. свързани с усилията за „десегрегацията в образованието“ на етническите малцинства, както и с практически проекти, често по въпроси на здравното възпитание и култура, по заетостта на живеещите в ромските махали; **ромите интелегенти**, която категория е твърде разнородна по състав: в образованието – учители, помощник-учители и други педагогически кадри; в медиите – журналисти в „ромски“ и други медии; „хора на изкуството“ – музиканти, певци и инструменталисти, танцьори и пр.

Какво е общото между всички тези социо-професионални категории?

„Успели“ са онези представители от ромския етнос, които са получили **сравнително много добра и висока позиция в обществото** (съпоставени с преобладаващите позиции на останалите от етноса) – на местно, областно или централно ниво, благодарение на притежаването и използването от тях на поне един

от следните **три основни ресурса, капитал, „активи“**: **икономически** (собственост, средства, имущество), **властов** (организационен опит и подготовка, умения, лоялност) и **културен** (образование, знание, квалификация, култивирани интелектуални способности), следвайки класическата концепция за многомерната социална стратификация на Макс Вебер (Weber 1922/1971). Същите тези три ресурса, неслучайно са по дефиниция в основата на конституирането на основните слоеве на средната класа в съвременните общества (вж. подробно в: Тилкиджиев 2002: 185–188; Wright 1985: 10,153; Savage et al. 1992: 221–223; Goldthorpe 1997; Domanski 2000: 32–43). Съвпадението се корени в елементарния факт, че въпреки многообразието, дори на пръв поглед направо „уникални“ по своите социални форми и механизми на растеж и развитие на съвременния човек, това са трите универсални главни социални „оси“ или социално-структурни йерархии (по **богатство, власт и знание**), по чиито стъпала се извършва всяка индивидуална или социално-възходяща (реализираща успех!) мобилност във всяко съвременно общество.

В социално-структурен аспект „успелите роми“ или „издигналите се роми“ някои изследователи у нас и в други страни отнасят към един по-специфичен термин, към **„ромския елит“** (например в Румъния⁸), но употребата на този термин внася по-скоро условност, неяснота, неопределеност. Възниква поредица от въпроси и един от първите е дали и доколко всяко етническо малцинство има **„своя, собствена“ социална структура** (само тогава в строгия смисъл на думата можем да говорим и за „техен“, на етноса, елит), или е по-прецизно да говорим за политици, управленци, интелегенти и пр. с даден етнически произход, които са включени в съответните социални групи на националната социална структура, на националното общество?! Важни са и въпросите за „долната граница“ на този „ромски елит“ и най-вече: откъде-нагоре започва елитното ниво? И което е производно: не се ли стеснява твърде обхвата, като понятие, приложимо само за **„най-издигналите се“** роми, чието количество очевидно е още по-малко. Докато под „успелите роми“ може да се включи по-широк спектър на постижения на техни представители и от сравнително **по-ниски социално-структурни етажи** на обществото по богатство, власт и знание, но все пак достатъчно високо оценявани, като значително „надскочили“ масовото ниско ниво, като „успели“ както сред ромската общност, така и в селището, в обществото.

Естествено, още тук, в началото, се налага да уточним основното понятие: що е успех? Какво ще разбираме тук под „успех“, когато говорим за **„успелите роми“**? В ежедневието хората влагат доста различен обхват и значение на понятието.

⁸ Geambașu, Reka. 2007. „The formation process of the Roma elite in Cluj”. In: Studia Universitatis Babes Bolyai. Sociology. №1: 1535 (www.cceol.com). Вж. също: <http://www.ziaruldeiasi.ro/opinii/elita-roma-o-minoritate-activa~ni4tst>

Под „успех“ приемаме **цялостната, обобщена оценка и самооценка за вече осъществения жизнен път**, като ретроспекция на **възходящо придвижване (мобилност) на индивида** (измеримо като състояние, статуси, позиции), което придвижване се **приема** както от индивида, така и от неговата референтна среда и общност, и от обществото, като **позитивно, благоприятно, даващо предимства**, спрямо началното, изходно състояние. Това е **положителната равносметка на постиженията** на индивида, преценена откъм днешното, настоящето (в т.ч. към момента на изследването), която включва различни измерения на **по-доброто качество на живот** от предишното, в т.ч. **по-добрите обективни условия на живот и субективно благополучие**. Още по-конкретно:

- ✦ От една страна, това е **самооценка** за осъществената позитивна мобилност на **самия индивид**. Успелият има „**успехова идентичност**“, т.е. самоидентификация на „успял човек“ (независимо от допълнително заявяваната условност или скромност на такова самоопределяне), той се самовъзприема, усеща се, като **удовлетворен** от притежаването на по-добро благосъстояние, личен и семеен стандарт, от уважението на другите, от перспективите.
- ✦ От друга страна, успехът предполага релевантност, **съответствие** между постигнатото от индивида и оценката на референтната общност и обществения контекст, т.е. **адекватност** на личностните постижения спрямо външната, **общностна и обществено-приета, легитимна йерархия на благосъстояние и благополучие**. Не е достатъчно отделният човек да си вярва, че е успял, трябва неговият успех и да се приема за такъв – в общността, селището, обществото.

Накратко казано, **успехът е позитивна равносметка на постигнатото, в усилията за по-добро качество на живот**.

Защо именно включеността, интегрираността в социалната структура, т.е. постигнатият социален статус, принадлежността към една или друга социална група, към определена социо-професионална категория, е нещо особено важно в общата обяснителна схема на успеха (и) сред ромите? Това се отнася принципно и за успеха на всеки индивид, независимо от неговия етнически произход и идентификация. Наред с вече формулираното, успехът е **сполучливо „вграждане“ на отделния човек** (бил той ром, турчин, българин, арменец и пр.) **в обществените и социални структури**.

Но?! Какъв е конкретният „събирателен“, видим и за другите образ на успелия, какво е неговото „обобщено лице“ пред общността и обществото? Няма „успял“ изобщо!... На практика, както ще се уверим и в хода на изложението, този събирателен, обобщен образ на успелия се „разпада“ или по-скоро се „сглобява“, състои се от неговите социално-групови и още по-конкретно – социо-професионални по форма, по тип изяви. Веднъж, успехът на рома е в сполучлива поли-

тическа реализация (политик), друг път – в издигането му в местната администрация (държавен или общински служител), трети път – той е успял с инициативи в гражданския сектор (лидер на НПО), четвърти път – той е диригент на филхармония или инструменталист-виртуоз, пети – е учител и т.н. Или **успехът винаги има различни социо-професионални „названия“, лица, физиономии**. Социално-професионалната принадлежност указва, „класифицира“, категоризира **обществено-приетата форма** на успешната изява на дадения индивид (т.е. отговаря на въпроса „*Като какъв* е успял?...“) – и то не изобщо, а в конкретния социално-структурен обществен контекст. С други думи, това е на практика и всъщност „табелката“ му, етикирането му, което не е нищо друго освен **формата на неговата трудова заетост**, в която той се е **утвърдил, наложил се е, издигнал се е, успял е** в обществото – на национално или на местно ниво.

Така, неизбежно, нашият анализ на събраната от терена емпирична информация и особено от дълбочинните интервюта на успешните роми, минава през извеждането на характеристики на основната **трудова и професионална форма на изява**, където и в каквото е и успехът на изследваните лица, най-често съпадаща и еднотипна с тяхната основна **форма на заетост, вид на занятието**, с принадлежността към една или друга **социо-професионална категория**. Така „**жизнената траектория на успелия**“ се основава преди всичко на **трудова-професионалната траектория или кариера**. Всичко това обяснява защо изхождаме от информацията най-вече за **социално-икономическия статус** на успелите (вида, формата и сектора на заетост, характера и съдържанието на основната трудова-професионална дейност, изискваното образование и квалификация, полагащите се доходи и т.н.), от което най-често следват и характеристики на имущественото и финансово състояние, на заеманите властови и политически позиции, на културните интереси и потребление. Защо тъкмо класовата, респ. социалногруповата и социо-професионалната характеристика е **базова за дефинирането** на пътя, механизмите и факторите на кариерата и успеха на всеки индивид или гражданин в съвременното общество е подробно аргументирано в литературата.⁹ Тази обяснителна линия остава валидна и в днешно време, когато резултатите от изследвания в европейските общества потвърждават, че „глобализацията усилва съществуващите социални неравенства“, че „както структур-

⁹ Значението на социалния статус, на принадлежността към дадена социална група, респ. към социо-професионална категория, е в основата на съвременното разбиране на социалната стратификация, респ. на социалното неравенство, на социалната йерархия и неравнопоставеност, в т.ч. на различията в личностните постижения, разбиране, включващо разработки на Отис Дънкън, Питър Блау, Доналд Треймън, Робърт Ериксон и Джон Голдторп, на Рудолф Андорка и Тамаш Колоши, на Влоджимиеж Весоловски и Кажимиеж Сломчински, на Леонид Гордон и Овсей Шкаратан и мн.др. (вж. подробно в: Тилкиджиев 2002: 25–261).

ната позиция на жизнената траектория, така и вертикалните маркери на неравенство, като **образователно ниво и класова принадлежност, дефинирана чрез професията**, повишават значението си в процеса на глобализация.“ (Бухолц, Хофкер, Блосфелд, Колб 2010: 26; Вж. също: Breen 1997)

И тук, въз основа на изведената и следвана логика, трябва да се опитаме да навлезем още по-надълбоко в анализа. Защо приемаме като водещ маркер за успеха на ромите **„вграждането на отделния човек в социалната структура“** – в социално-професионалната, респ. в социално-икономическата, в социално-груповата структура на обществото?!... Защото тъкмо с този процес, включващ неизбежно множество индивидуални усилия, е възможно **преодоляването на най-дълбинните основания за дискриминация, за стигматизация** на човека, произхождащ или принадлежащ към даден малцинствен етнос, раса, религия. Какъвто е случаят с ромите, като едно от най-стигматизираното и дискриминирано етническо малцинство. Следвайки Ървин Гофман и неговата интерпретация от Дончо Градев, същността на стигмата е **„обезценената социална идентичност на индивида**, създаваща предразсъдъчна дистанция между различните категории хора“¹⁰. Стигмите „изтриват“ индивидуалността, те са „анонимни“¹¹, а тъкмо чрез индивидуалните усилия и постижения е възможно да се преодолее това обезличаване, обезценяване, дискредитиране, а с това – и „надскачането“ над стигматизирания и дискриминиран етнос. Затова и пълноценното включване на индивида в социалните структури е **сигурният, надежден начин на изграждане или възстановяване на тази обезценена социална, социално-професионална, социалногрупова идентичност**.

Казано съвсем накратко и затова – опростено, мястото и ролята на „успелите роми“ в социалната структура на обществото и в контекста на качеството на живот се изразява в две взаимно допълващи се посоки: първо, заемането на **благоприятна социално-групов позиция** (в системата на социалната стратификация, на социалното разслояване на обществото) и второ, като резултат и следствие от това – придобиването на добро или много добро **ниво на качество на живот, на благополучие** (спрямо преобладаващото равнище в етноса, в селището). Пресичането на двете основни изследователски линии – на социалната стратификация и на качеството на живот – дава допълнителни гаранции за

¹⁰ Най-общо казано, „стигма“ е „негативен белег, приписван на членовете на малцинствените групи с цел тяхното морално обезценяване и отхвърляне от обществото“, стигмата е знак за „неморалност“ или „непригодност“, който цели да *дискредитира, заклеми и отбягва* даден индивид; създава се „*предразсъдъчна дистанция* във всекидневните контакти, *дискриминация* в сферата на труда и услугите, *изолация* от престижните структури и организации в обществото“. Вж. подробно в капиталния труд на Дончо Градев „*Стигма и личностна биография*“ (Градев 2010: 11–16, 19).

¹¹ Пак там: 25–26.

цялостно аналитично обхващане на аспектите и срезове на проблематиката, за преодоляване на еkleктичното, интуитивно или случайно нахвърляно изброяване на елементи и измерения на обекта и предмета на изследването. Без **субектна, статусна закрепеност на позицията**, успехът, като по-добро качество на живот, може да бъде твърде временен, нетраен, случаен. Без устойчивото му включване в социалните отношения и мрежи индивидът не може да гарантира трайността, продължителността на своя успех.

Същото, макар и по свой начин – на езика на ежедневието, много точно изразява един от нашите успели роми в интервюто с него:

- ✦ „Всеки трябва да си гледа добре **работата** и другите да са доволни от него. По отношение на ромите – също. Има хора, които са прекрасни и които са харесвани **заради това, което правят**, а не заради това, че са от даден произход. И според мен това е правилният модел. Аз **харесвам даден човек, защото например е добър зъболекар**. Мен не ме интересува той какъв е (по етнически произход), а това, че е **добър зъболекар**.“ (С.С. – ром, директор на фондация)

В съвременния, модерен и постмодерен свят, на преден план идва **социално-професионалната позиция, статусът на отделния човек, а не неговия етнически или регионален произход**. Социо-професионалното и социално-груповото се изтласкват на преден план, етническото остава отзад, назад. „*Успехът няма етнос...*“, успехът е свързан със социо-професионалните постижения, с личните постижения, като представител на определена социална, а не на етническа или регионална група. Приемаме тази методология, а самото изложение предоставя, както ще видим, изобилие от конкретни примери и доказателства.

Акцент при изучаването на успелите роми трябва да представлява **придобитият статус**, а не дадения наготово, наследен статус. Постигнатият статус, е резултат от **личните усилия, инициативност, предприемчивост, находчивост** на индивида, с разчитането на **собствените ресурси, качества, капитал, знания, организационен опит и умения**. Т.е. на всичко онова, което прави от успелите роми **част от инициативните социални актьори**, които „дърпат“ обществото напред¹².

¹² Подробно по този аспект вж. в: Тилкиджиев 2002: 170–217.